

Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után

Róbert Péter

10.61501/TRIP.2018.4

1. A tanulmány háttere

A társadalmi mobilitás kutatása hagyományosan arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szülők társadalmi helyzete milyen mértékben határozza meg gyerekek társadalmi helyzetét. Ha a társadalmi helyzet leírható a foglalkozással, akkor ebből adódóan a társadalmi mobilitás vizsgálata hagyományosan a foglalkozási mobilitásra vonatkozik, konkrétan: az apa foglalkozása és a gyerek foglalkozása közti azonosság (immobilitás) vagy különbség (mobilitás) mértékéről van szó.¹ Az ilyen kutatásokban erős a *normatív szemlélet*; a mobilitás magas foka „jó”, a nagymértékű immobilitás „rossz”. Tehát jobb az a társadalom, ahol a szülők társadalmi helyzete kevésbé határozza meg, hogy mi lesz a gyerekből; ezek a *nyitott* társadalmak. Mivel végső soron társadalmak minősítéséről van szó, a társadalmi mobilitás kutatásában kiemelt szerepet kap a nemzetközi összehasonlítás és az országok mobilitás mértéke szerinti rangsorba állítása.

A társadalmi mobilitási kutatások mind a mai napig leginkább *Erikson–Goldthorpe* (1992) művére hivatkoznak, amivel kapcsolatban legalább két szempontot kell kiemelnünk. *Egyrészt* osztálymobilitást vizsgálnak, az általuk kidolgozott – *Erikson–Goldthorpe–Portocarero*, (1979) nevük kezdetűi után elnevezett – EGP osztálykategóriák között. Szerintük és követőik szerint, az EGP séma kombinálja a marxi tulajdonalapú és a weberi piacialapú megközelítést; az osztálypozíciók leképezik mindazon javakat és forrásokat, amelyek képzettségéből, jövedelemből, vagyonból vagy társadalmi tőkéből származnak. Ezért nem egyszerűen foglalkozási, hanem társadalmi mobilitásról beszélnek, illetve ez a szokásos válasz abban a vitában is, ahol más kutatók a társadalmi rétegződést többdimenziós módon, különféle tőkeformák szerint vizsgálják. *Másrészt* elemzésükben különválasztják az abszolút és a relatív mobilitást, az

¹ A mobilitáskutatások fogalmi alapjairól lásd *Sorokin* (1927), *Lipset–Zetterberg* (1970); Magyarország vonatkozásában *Andorka* (1982).

utóbbi esetében kiszűrjük az osztályszerkezet változásának hatását, s az így adódó társadalmi fluiditást tekintik a társadalom nyitottságára vonatkozó tényleges mutatónak.

Mindemellett Erikson és Goldthorpe nemzetközi összehasonlító jellegű kutatása magyar adatokat is tartalmazott. A kutatás folytatásának tekinthető Breen (2004) tanulmánykötete, amelyben országtanulmányok sora szerepel; a szerzők azonos osztályszémát alkalmazva, azonos módszerrel vizsgálták a társadalmi fluiditást. Két frissebb nemzetközi összehasonlító kutatást lehet még említeni, mindkettő másodelemzés jellegű és a European Social Survey (ESS) 1–5. hullámainak (2002–2010) adatain készült (*Eurofound*, 2017, *Bukodi és szerzőtársai*, 2017). Az elemzések az EGP-séma elméleti és empirikus alapjain továbbfejlesztett European Socio-economic Classification (ESeC) kategorizálást használták (*Rose–Harrison*, 2007, 2010), és külön vizsgálták az abszolút és a relatív mobilitást (fluiditást).

Az országok rangsorolása a mobilitás mértéke és a nyitottság foka szerint – mint szó volt róla – tipikus megközelítés; *Blanden* (2013) ad erről kritikai áttekintést. A tanulmány foglalkozik a jövedelmi, iskolai és az osztálymobilitás alapján keletkező rangsorok készítésének módszertanával, az eredmények konzisztens vagy eltérő jellegével. A társadalmi osztályok közötti fluiditás alapján számított rangsorokban eltérés mutatkozik az Erikson–Goldthorpe- és a Breen-féle publikációkban is. Ez részben időbeli változás, mivel az *Erikson–Goldthorpe* (2013) az 1970-es évekre, *Breen* (2004) kötet tanulmányai pedig az 1970-es, 1980-es és 1990-es évekre vonatkoznak. Magyarország például „javított helyzetén” a társadalmi fluiditás időben növekedett (*Breen*, 2004, 3.3. és 3.5. ábra).

A European Foundation összehasonlító elemzése szerint Magyarországon a férfiak, illetve nők esetében a megfigyelt (abszolút) arányszámok kiemelkedő mértékű immobilitást mutatnak (*Eurofound*, 2017, 4–5. ábra). Ez összefügg azzal, hogy Magyarországon az apák és a gyerekek generációit összehasonlítva különösen csekély az osztályszerkezet változása, ami a strukturális mobilitás mozgatója lehetne (i. m. 3. és 6.a ábra). A relatív mobilitást vizsgálva, a tanulmány az országokat négy csoportba sorolja, miután a kérdezetteket három születési kohorszba rendezte: változatlan fluiditás, stabilizálódó fluiditás (van változás, de iránya nem egyértelmű), növekvő fluiditás és csökkenő fluiditás. Magyarország az első csoportba tartozik, a fluiditás nem csökkent és nem nőtt.

Ennél kedvezőtlenebb kép rajzolódik ki egy másik elemzésből (*Bukodi és szerzőtársai*, 2017). Az abszolút mobilitási rátákat tekintve férfiaknál a teljes mobilitás Magyarországon a legkisebbek között van (i. m. 38. o. 1. ábra); illetve az országot alacsony felfelé és magas lefelé mobilitás jellemzi (i. m. 39.

o. 2. ábra).² A relatív mobilitás esetében Magyarország a legutolsó helyen áll, és alacsony fluiditás jellemzi (i. m. 41. o. 4. és 44. o. 7. ábra). A két vizsgálat eredményei közötti különbségeknek többféle oka lehetséges. A European Foundation a fluiditás időbeli változását vizsgálta, a másik kutatás a fluiditás mértékét. Az első elemzésben az életkori szelekció 35–75 év, a másodikban 25–64 év. Mivel az apára vonatkozóan az European Social Survey nem alkalmaz ISCO-kódolást, lehettek eltérések az osztálybesorolás következtében is.

2. A tanulmány célja, kutatási problémák

Ez az elemzés az *iskolai mobilitás* szempontjából vizsgálja az országok nyitottsága közötti különbségeket – alapvetően leíró és feltáró jelleggel. Az iskola fontosságát a társadalmi mobilitás vizsgálatok elsősorban *Blau–Duncan* (1967) státusmegszerzési modelljei alapozták meg. Ezekben a modellekben az iskola közvetítő szerepet játszott az apa és gyerek foglalkozása között, de az iskolai mobilitást a kezdetektől önállóan is vizsgálják, amikor a szülő és gyerek iskolai végzettségét hasonlítják össze (például *Hauser–Featherman*, 1976). A nemzetközi összehasonlító kutatások itt is nagy hangsúlyt kapnak, fontos referencia *Shavit–Blossfeld* (1993) tanulmánykötete. Az iskolai esélyegyenlőtlenség, a származás hatása a továbbtanulás valószínűségére klasszikus szociológiai kutatási kérdés (például *Coleman*, 1966, *Boudon*, 1974, *Erikson–Jonsson*, 1996), e vizsgálatok esetében talán még erősebb a normatív minősítés az országok összehasonlításakor.³ Módszertani szempontból itt is számítanak a strukturális változások, konkrétan az iskolai expanzió, a középiskola, illetve a felsőoktatás bővülése kihat az intergenerációs iskolai mobilitásra, a továbbtanulási valószínűségekre. Ennek kiszűrése itt is lényeges, amikor a magasabb végzettséghez vezető iskolai átmenetek származási meghatározottságát vizsgáljuk (*Mare*, 1981).

E tanulmány az iskolai mobilitást nemzetközi összehasonlításban vizsgálja, de ennek során kiemelten foglalkozik Magyarország helyével az országok rangsorában. Egy további kutatási kérdés, hogyan alakult a válság után az iskolai mobilitás, növekedett vagy csökkent a származás hatása az iskolai végzettségre – különös tekintettel Magyarországon.

² Ugyanez mondató el még Lengyelországról, Oroszországról, Észtországról és Lettországról is. Az ábra alapján a magyar adatok nincsenek nagyon távol a Csehországtól, Bulgáriától, Litvániától sem, amelyek a közepes szintű felfelé, illetve lefelé mobilitási csoportba tartoznak.

³ Az országgrangsorok gyakorlatára az iskolai mobilitási elemzéseknél még jobb példa a PISA-kutatások, amelyekben származásnak az iskolai teljesítményre gyakorolt hatását vizsgálják, s ennek erőssége minősíti az országokat, az oktatási rendszereket.

Frisebb kutatási példákat tekintve, *Blanden* (2013) említett tanulmányában a szülő és a gyerek által elvégzett iskolai osztályok korrelációján alapuló ország-rangsorot idéz, ahol nemzetközi összehasonlításban ez az indikátor Magyarországon hosszabb időtávban is magas (*Blanden*, 2013, 4. ábra). Az European Social Survey 2010. évi adatain végzett másik elemzés szerint a szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció értéke általában magasabb a volt szocialista és a dél-európai országokban (0,5 felett), mint a kontinentális, észak-európai vagy angolszász országokban (0,5 alatt). A vizsgált húsz ország közül a legmagasabb értékek Bulgária, Magyarország és Lengyelország esetében adódtak (*Schneebaum és szerzőtársai*, 2014. 2. táblázat).

3. Adatok, módszertan

A tanulmányban a European Social Survey első hét hullámának adatai szerepelnek.⁴ Az 1–4. hullám (2002, 2004, 2006, 2008) adatai a válság előtti, az 5–7. hullám (2010, 2012, 2014) adatai a válság utáni időszakban keletkeztek. Ezt egy *kétértékű változó* mutatja, amelynek értéke 1, ha a *válság utáni*, és 0, ha a *válság előtti* megfigyelésről van szó. A válsághatás vizsgálatának ez persze egy leegyszerűsített módja, hiszen a válság utáni felvételekben is szerepelnek olyan korú személyek, akik mobilitása valószínűleg a válság előtt zajlott. Pontos iskolatörténeti adatok hiányában a mobilitás időzítése nem határozható meg.

Az elemzés csak azt a 16 országot vizsgálja, amelyek mind a hét adatfelvételben szerepeltek. Ez ugyan csökkenti az országok számát, de ha a válság előtti és utáni időszakban nem ugyanazon országok jelennének meg, akkor ez az eredményeket befolyásoló heterogenitást vinne az adatokba. Annak érdekében, hogy az adatok lehetőség szerint befejezett iskolai mobilitást mutassanak, a 25 év felettiek szerepelnek az elemzésben, és 95 év a felső korhatár. A tanulmány közel 170 ezer esetet vizsgál.

Az iskolázottság mérése egy összevont *négykategóriás* változóval történik: alapfok (ISCED0–1), alsó középfok (ISCED2), felső középfok, érettségi (ISCED3–4), felsőfok (ISCED5–6). Ennek megfelelően az iskolai mobilitásra vonatkozó szülő–gyerek mobilitási tábla egy 4×4 -es mátrix. A gyerek iskolázottságára vonatkozóan rendelkezésre áll egy jobb mérési szintű változó is, az

⁴ Az úgynevezett ESS1-7e01 jelű adatbázisról van szó, publikálja az NSD (Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC). Olyan időben kumulált adatbázis, amelyhez már a 8. hullám adatait is hozzátették volna, még nem jelent meg.

elvégzett osztályok száma. Végül az iskolai mobilitási esélyek (valószínűségek) vizsgálata egy kétértékű változóval történik, amely azt mutatja, hogy a gyerek *szerezte-e diplomát.*

Az iskolai mobilitás vizsgálatakor problémát jelent a származás mérése, az apa és anya együttes figyelembevétele. Ellentétben az osztálymobilitás vizsgálatával, az iskolai mobilitás esetében a viszonyítás nem csak az apa pozíciója. Az anya végzettségét is figyelembe vevő szülői iskola vagy a *dominanciaelvet* alkalmazza, vagy a két szülő iskolai végzettségét *átlagolja.* Ez történt itt is, de a szülői iskolai végzettség mérése azon is múlik, milyen konkrét elemzési lépésről van.

A tanulmány *négyféle* módon közelíti és vizsgálja az iskolai mobilitást:

1. hagyományos táblaelemzéssel, amely során a szülői iskola mérése a dominanciaelven alapul, vagyis amennyiben az apa és az anya végzettsége nem ugyanabba a kategóriába tartozik, a szülői iskola a magasabb szülő végzettsége lesz;
2. a szülői és gyerek iskolai végzettsége közti *korrelációval* (ebben az esetben a szülői iskola az apa és az anya végzettsége alapján számított főkomponens,⁵ a gyerek iskolai végzettsége az elvégzett osztályok száma);
3. annak vizsgálatával, hogy a jobb származás mekkora *képzettségi többletet* (több elvégzett iskolai osztályt) eredményez [itt a dominanciaelv érvényesül az alacsony végzettségű (általános iskola) és a magas végzettségű (diplomás) szülők összehasonlításakor];
4. a diploma megszerzésének valószínűségével: a szülői iskolai végzettség ismét az apa és az anya iskolájából számított főkomponens.

Mind a négy megközelítés foglalkozik az időbeli (válság előtti – utáni) különbséggel, és az eredmények országgrangsorok formájában jelennek meg. Az első három indikátor esetében egyszerű leíró módszerekről van szó (százalékolás, átlagok), a negyedik elemzés módszere a logisztikus regresszió.

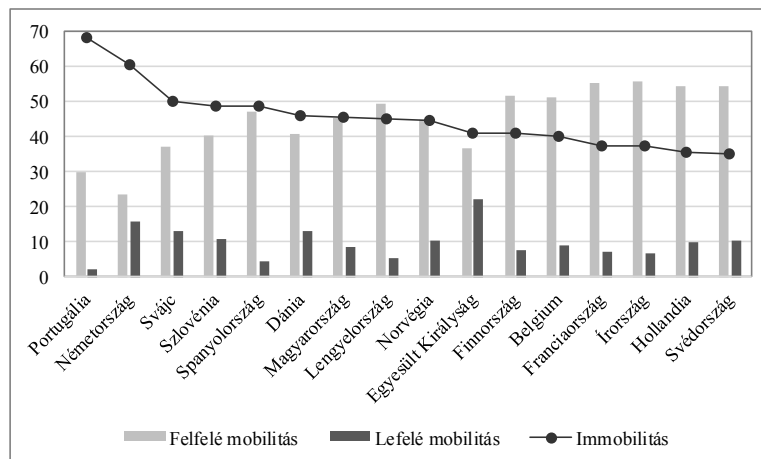
⁵ Az apa és az anya végzettsége alapján egy főkomponens adódott, amelynek sajátértéke 1 feletti volt (1,682), és ez a főkomponens az apa és az anya iskolázottsága együttes szórásának 84 százalékát magyarázta.

4. Eredmények⁶

4.1. A mobilitás/immobilitás mértéke

Mint más mobilitási elemzések esetében, az iskolai mobilitás vizsgálatok is az immobilitási és mobilitási ráták, a felfelé és lefelé mobilitás aránya jelentik a kiindulást. Az ESS adatain, az itt vizsgált 16 ország esetében, a kialakított 4×4 -es mobilitási táblákban az immobilitás mértéke széles skálán, 35 százalék és 70 százalék között mozog. Alacsony a mobilitás Portugáliában, Németországban, a válság utáni adatok szerint Magyarországon is. E szerint az indikátor szerint Hollandia, Írország, a válság után Lengyelország esetében a legmagasabbak a mobilitási ráták. Az 1. és 2. ábra mutatja a válság előtti és utáni mobilitási rátákat, az országok az immobilitás mértéke szerint vannak sorba rendezve; az alacsony immobilitás a „jobb”, jellemzően a nagyobb nyitottság jele.

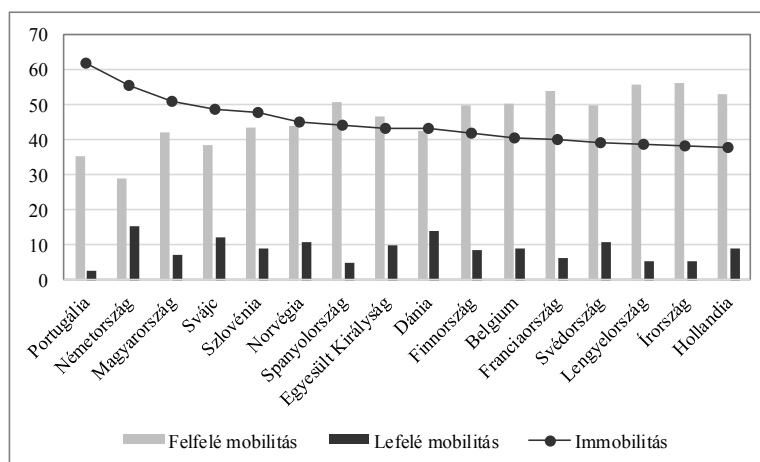
1. ábra. Az iskolai mobilitási mértéke a válság előtt, az immobilitás sorrendjében, 2002–2008 (százalék)

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

⁶ Az empirikus elemzésben (számítások, ábrák) segítséget nyújtott Kiss Gertrúd Dóra, egyetemi hallgató, University of Warwick, Szociológia és Kvantitatív Módszertan.

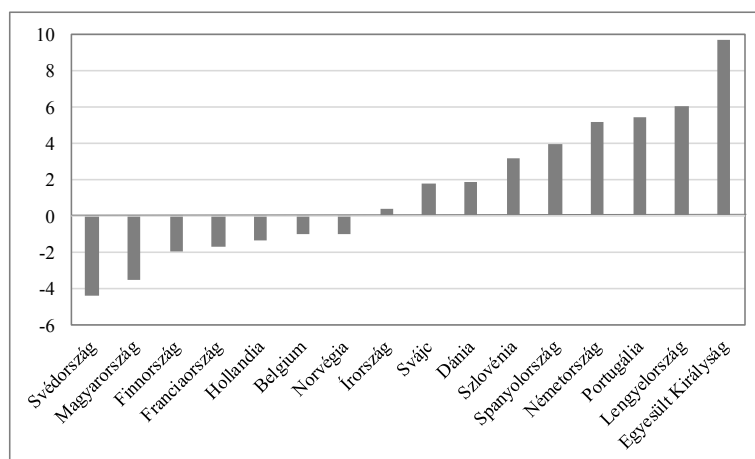
2. ábra. Az iskolai mobilitási mértéke a válság után, az immobilitás sorrendjében, 2010–2014 (százalék)

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

Az iskolai mobilitás esetében a lefelé mobilitás viszonylag ritka jelenség; kiugró érték mutatkozik az Egyesült Királyság, illetve a válság után Németország és Dánia esetében. A felfelé mobilitás jóval gyakoribb; ennek mértéke a válság után a vizsgált országok felében csökkent, másik felében növekedett – amint a 3. ábra mutatja. Növekedés gyakorta pont azokban az országokban látszik, ahol „volt honnan” javulni (Egyesült Királyság, Lengyelország, Portugália, Németország). Második legnagyobb mértékben Magyarországon csökkent a felfelé mobilitás. Első helyen Svédország áll, de ott a felfelé mobilitás az egyik legmagasabb volt a válság előtt, és a válság után is minden második gyerek magasabb végzettségű a szüleinél. Az igazsághoz tartozik, hogy miközben a felfelé mobilitás aránya növekedett Németországban vagy Portugáliában, ennek mértéke valójában alacsonyabb ezekben az országokban, mint Magyarországon. Lengyelországban viszont a felfelé mobilitás mértéke is magas, és szintje is növekedett. Mindezen eredmények a megfigyelt (abszolút) mobilitási rátákra vonatkoznak, vagyis tartalmazzák a képzési struktúra, az oktatás bővülésének szerepét a mobilitásban.

3. ábra. A felfelé mobilitási ráta változása a 2002–2008 és a 2010–2014 időszakok között (százalék)

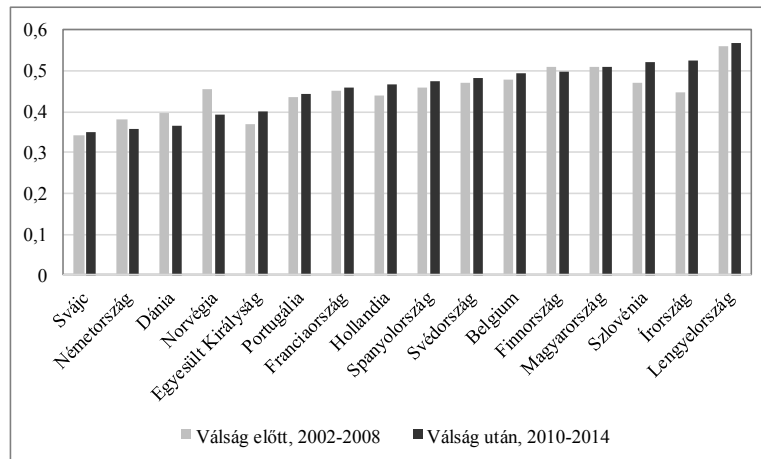
Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

4.2. A szülő és a gyerek iskolázottságának korrelációja

A származás és az elért iskolázottság közti kapcsolat egyszerű és gyakran használt mutatója a szülői iskola (itt az apa és anya iskolája alapján számított főkomponens) és a gyerek iskolája (itt az elvégzett osztályok száma) közti korreláció. Ennek erőssége az – ESS adatain – vizsgált 16 ország esetében változó, a legalacsonyabb Svájc (0,37), a legmagasabb Lengyelország (0,54) esetében. Ez a korreláció Magyarországon is majdnem ilyen magas, (0,52).

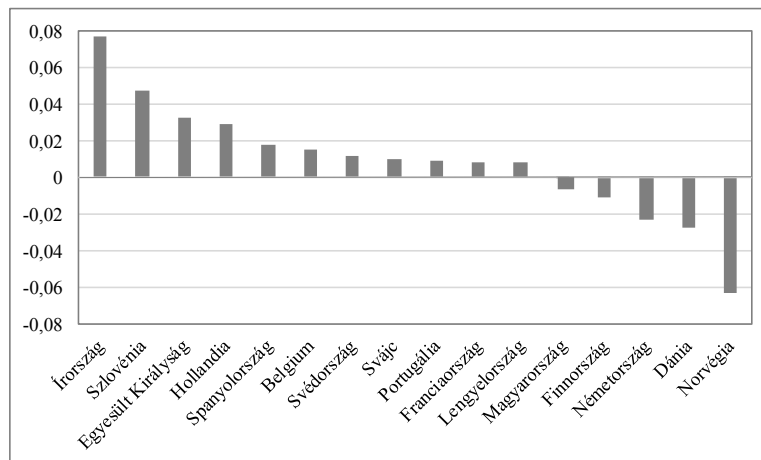
A 4. ábra a válság előtti és utáni időszakban mutatja a 16 ország sorrendjét. A rangsor formálisan a válság utáni időre vonatkozik. A korreláció mértéke magas (0,5 felett), sorrendben: Lengyelországban, Írországon, Szlovéniában és Magyarországon. Alacsony (0,4 alatti) korrelációs értékek látszanak Norvégiában, Dániában, Németországban és Svájcban. Az 5. ábra aszerint rendezi sorba az országokat, hogy mennyivel csökkent vagy növekedett a kapcsolat a származás és az iskolázottság között. Jelentősebb csökkenés látható Norvégia, Dánia, Németország esetében; miközben a kapcsolat erősödött Írország, Szlovénia, az Egyesült Királyság vagy Hollandia esetében. Magyarországon nem mutatkozik időbeli különbség; a szülői iskola és az elvégzett iskola kapcsolata változatlanul erős.

4. ábra. A szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció a válság előtt és után

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

5. ábra. A szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció változása időben

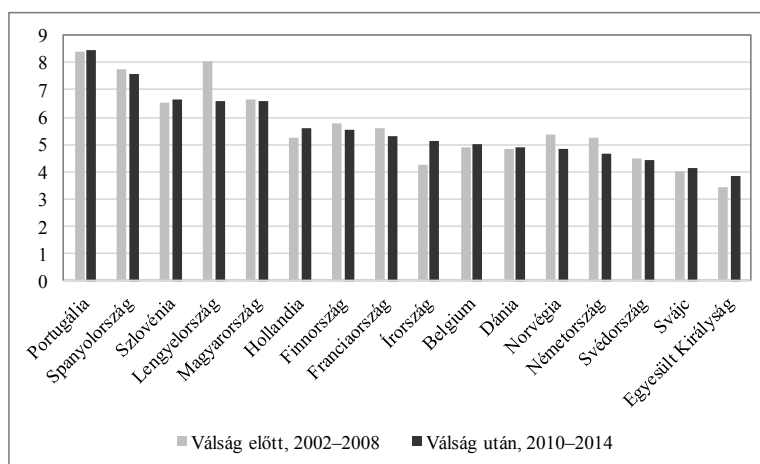

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

4.3. A magasabb szülői iskola és a képzettségi többlet

A képzettségi többlet mértéke a több elvégzett iskolai osztály számán alapul. A szülői iskola kategorizált méréséből (dominanciaelv) kiindulva, minden országban kiszámolható az alacsony (általános iskola, ISCED0–1) és a magas (diploma, ISCED5–6) végzettségű szülőhöz tartozó átlagos elvégzett osztályszám. Nem meglepő módon, ha a szülő iskolázottabb, a gyerek átlagosan elvégzett osztályainak száma magasabb. Kérdés, hogy a jobb származási pozícióhoz köthető képzettségi többlet mértéke mekkora a különböző országokban, illetve hogyan alakul ennek a többletnek a mértéke a válság előtt és után.

6. ábra. Az elvégzett osztályok számában – a magas és alacsony végzettségű szülők között – mért képzettségi többlet mértéke a válság előtt és után

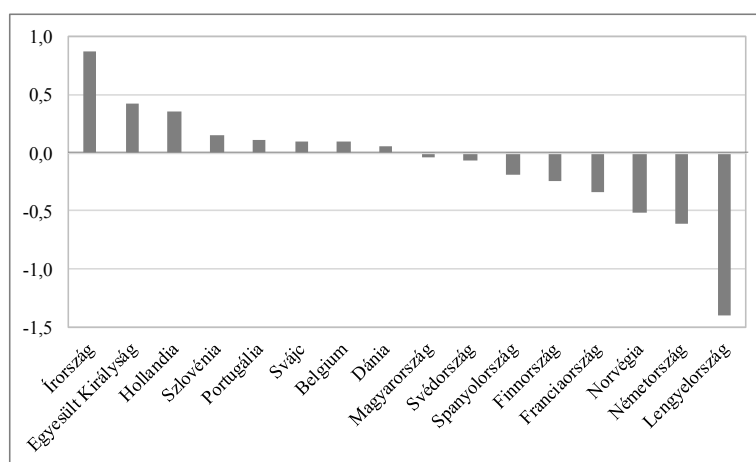

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

Az így számított képzettségi többlet maximuma 8-9 osztály, minimuma 3-4 osztály. Magasabb hozama van annak, ha a szülő diplomás a dél-európai és a volt szocialista országokban. Az Egyesült Királyságban, Svájcban vagy Svédországban viszont a gyerek kevesebb képzettségi előnyhöz jut, iskolázottabb szülő esetén. A 6. ábra szerint kevés időbeli változás van mindebben a válság előtti és utáni időszakot összevetve, az országok sorrendje alig módosul (kivételesen Lengyelország és Írország).

A 7. ábra pontosabb képet ad a változásról, amelynek mértéke 1-1,5 osztály bármely irányba. Növekedés az angolszász országokban és Hollandiában mutatkozik, míg a kedvezőbb származás előnye leginkább Lengyelországban csökkent, illetve kisebb mértékben Németországban és Norvégiában.

7 ábra. Az elvégzett osztályok számában – a magas és alacsony végzettségű szülők között – mért képzettségi többletnek a válság előtti és utáni időszak közötti különbsége

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

4.4. A diplomaszerzés esélye

Az utolsó indikátor egy dichotóm mérés eredménye: van-e felsőfokú végzettsége a gyerekeknek. Az elemzés ennek megfelelően logisztikus regresszióval történik. A modell három magyarázó változót tartalmaz. A szülő iskolázottságára vonatkozó főkomponens mutatja a származás hatását a diplomaszerzés valószínűségére. A szokásos kétértékű változó az időre vonatkozóan azt jelzi, hogy a valószínűség növekedett vagy csökkent a válság után. A két változó interakciója pedig megmutatja, hogy a válság után a szülő végzettsége növelte vagy csökkentette annak az esélyét, hogy a gyerek diplomás legyen.

Ezt a modellt kétféle módon is érdemes vizsgálni. Az első esetben a teljes adatbázison történik a számítás, ahol a függő változóban minden diplomás értéke 1, a többieké 0. A második esetben viszont csak azokat az eseteket tartalmazza a modell, akik legalább érettségit szereztek, s közülük a diplomások

értéke 1, az érettségizett, de diplomát nem szerzőké 0, és kimaradnak a számításból azok, akik le sem érettségiztek; így ebben az esetben mintegy 100 ezer megfigyelésről van szó. Ez a második eljárás *Mare* (1981) javaslatát érvényesíti a feltételes valószínűségekre vonatkozóan az iskolai mobilitás vizsgálatakor, nevezetesen, hogy a felsőfokon való továbbtanulás esélyét, ennek meghatározottságát csak azoknál célszerű vizsgálni, akik erre formálisan jogosultak, vagyis érettségit szereztek. A második modellben így ki lehet szűrni egy strukturális összetevőt, a szülői háttér hatását arra vonatkozóan, hogy a gyerek eljut-e az érettségig. Vagyis, a kisebb minta tartalmaz egy szelekciós hatást, a származás szerepét egy szűkebb, „válogatott” körben mutatják az eredmények. Az 1. táblázat összefoglalóan mutatja a becsléseket a 16 országra vonatkozóan.

A szülői iskola erős, szignifikáns hatást mutat, akár az A) akár a B) elemzésben, de a hatás nagysága kisebb az érettségizettek szűkebb körében, mivel ez a modell már kiszűri azt a származási hatást, azaz azt, hogy valaki eljut-e az érettségig. Az 1. modellekben csak a szülői iskola főhatása szerepel; ez csak kevéssel csökken a 2. modellekben, amikor belépnek az időbeli hatások is. A válság utáni időszakban a diplomaszerzés valószínűsége összességében növekedett, mindkét megközelítésben. Végül a származás szerepe általában erősödött a válság utáni időszakban (az interakciós hatás pozitív); vagyis a válság utáni adatfelvételekben jobban hat a szülő iskolázottsága arra, hogy szerzett-e a gyerek diplomát. Ez a hatás talán egy kissé egyértelműbb, amikor csak az érettségizettek csoportjáról van szó. A modell magyarázó ereje (R^2) nagyobb a teljes minta esetében, mint amikor a szűkebb körről, az érettségizettekről van szó. Ez az összkép azonban elég változatos, amikor a modelleket a 16 ország esetében külön vizsgáljuk.

1. táblázat. A diplomaszerzés valószínűségének esélye

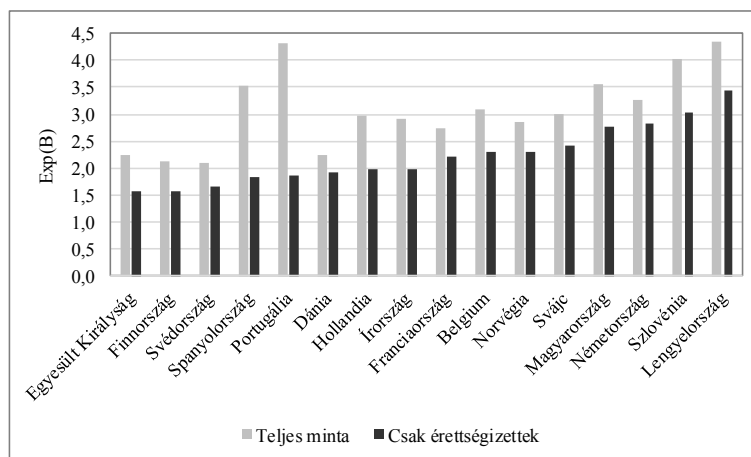
Magyarázó változók	A) Teljes minta esély: $\text{Exp}(B)$		B) Csak érettségizettek esély: $\text{Exp}(B)$	
	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell
Szülői iskola	2,433***	2,399***	1,663***	1,610***
Válság után = 1		1,222***		1,169***
Interakciós hatás		1,029*		1,070***
Konstans	0,385***	0,353***	0,677***	0,632***
Nagelkerke-féle R^2	0,198	0,200	0,074	0,077
N	166 144		108 860	

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

A 8. ábra a szülői iskola hatása szerint rendezi az országokat. A szülői hatás mértéke mindenütt csökken az érettségizettek esetében a teljes mintához képest; kiugró mértékben a két dél-európai országban: úgy tűnik, Spanyolországban és Portugáliában a származásnak különösen nagy a szerepe abban, hogy a gyerek leérettségizik vagy sem. A szűkebb, érettségizett almintában a dél-európai országok Svédországgal, Finnországgal és az Egyesült Királysággal együtt a rangsor alsó harmadát alkotják. A szülői hatás erős Lengyelországban, Szlovéniában, Németországban és Magyarországon – ilyen sorrendben. A származás hatása a diplomaszerzésre minden ország esetében szignifikáns magyarázó változó.

8. ábra. A származás hatása a diplomaszerzés valószínűségére

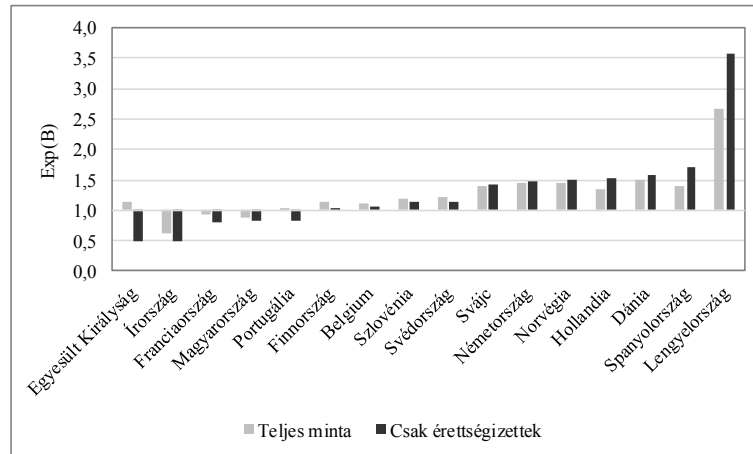
Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

A 9–10. ábrán szereplő adatok az időbeli eltérésekről még több különbséget mutatnak. Némely ország esetében a diplomaszerzés valószínűsége nem is növekedett, hanem csökkent a válság után, illetve a származás hatása is eltérő módon változott a különböző országokban.⁷ A 9. ábra szerint a diplomások száma a válságot követően szignifikánsan alacsonyabb az angolszász országokban, Franciaországban és Magyarországon; míg a vizsgált országok közel felében növekedett, kiemelkedő módon Lengyelországban, ahol az érettségizettek között is jelentősen magasabb a diplomát szerzők aránya. Nincs időbeli

⁷ Az ábrázolt $\text{Exp}(B)$ értékek esetében, ha ezek 1-nél nagyobbak, akkor a hatás pozitív (időbeli növekedés); ha ezek 0 és 1 közé esnek, akkor a hatás negatív (időbeli csökkenés).

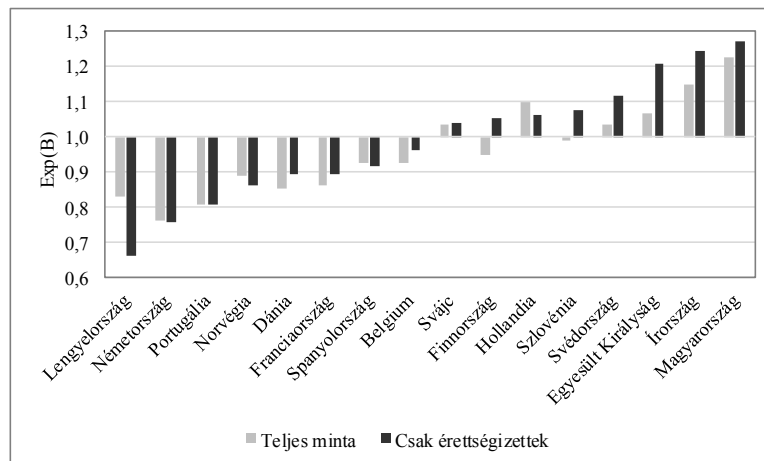
változás Portugália, Finnország, Belgium esetében, ahol a statisztikai becslések az ezekre az országokra vonatkozó modellben nem szignifikánsak.

9. ábra. A diplomaszerezésnek valószínűségének változása a válság után

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

10. ábra. A származás hatásának változása a diplomaszerezés valószínűségére a válság után

Forrás: saját számítás az ESS 1-7 hullámainak adatai alapján.

A szülő végzettségének hatása a válságot követően szignifikánsan csökkent a vizsgált országok mintegy harmadában (Lengyelország, Németország, Portugália, Norvégia, Dánia, Franciaország). Ez a hatás különösen erős Lengyelországban az érettségizettek körében, feltehetően összefüggésben azzal, hogy a diplomások számaránya is bővült.

Három országban növekedett a származás hatása a diplomássá válásra a két angolszász országban és leginkább Magyarországon. Ez ismét összefügg lehet azzal, hogy ezekben az országokban magának a diplomaszerezésnek az esélye is csökkent időben. A többi ország esetében a 10. ábrán közölt becslések statisztikailag nem szignifikánsak, vagyis a származás hatása nem változott időben a válságot követően.

5. Összefoglalás

A tanulmány négy indikátor tükrében 16 európai uniós országban vizsgálta az iskolai mobilitást a European Social Survey hét hullámának adatai alapján. Elsősorban az országok közötti különbségek feltárása, bemutatása volt cél. Így kutatási kérdésként szerepelt az országok sorrendje, s Magyarország helye ebben a rangsorban. A másik kutatási kérdés arra vonatkozott, van-e különbség az iskolai mobilitás mértékében a válság előtt vagy a válság után. Volt-e növekedés vagy csökkenés a vizsgált mutatókban, volt-e változás az országok sorrendjében a két időszak között?

Az ilyen országgrangsorok készítése tipikus eljárás, bár ezek minősítő jellege bizonyos mértékig túlzott lehet. Érdemes tisztában lenni azzal, hogy az eljárás révén mindenképpen kialakul egy sorrend, miközben adott esetben az egyik ország valójában csak kissé jobb a mögötte állónál. (Ahogy például a magasságuk szerint sorba állított emberek között is lehetnek csak centiméterben mért különbségek, vagy a győztes futó is csak másodpercekkel előzheti meg az utána célba érőt.) A publikációk a gyakorlatban nem részletezik a rangsorokban szereplő egyes országok közti különbségek erősségét, de itt az utolsó elemzésben használt logisztikus regressziós módszer révén jelezhető volt, ha a konkrét becslések nem voltak szignifikánsak. Továbbá azért is szerepel a tanulmányban négyféle elemzés, és keletkezik végül négyféle országgrangsor, hogy ahol ezek egy irányba mutatnak, ott az eredmény valamivel megbízhatóbb – a pólusok közötti különbségeket tekintve mindenképpen.

Az egyik megállapítás, az országok rangsorára vonatkozóan az lehet, hogy nem feltétlen mutatkozik együttmozgás a „tipikusan összetartozó” országok – mint a skandináv, az angolszász vagy a dél-európai csoportok – esetében.

Ilyesmire mutatkozik példa a mobilitási ráták, a korrelációs együttthatók vizsgálatakor. A képzettségi többlet indikátora adta talán leginkább vissza az országcsoporthoz szerinti elrendeződést, illetve úgy tűnik, hogy a rangsorok végén a kép világosabb, mint az elején. Vonatkozik ez Magyarországra is, bár az iskolai mobilitás megfigyelt rátái nem olyan alacsonyak, mint a hivatkozott elemzésekben az osztálymobilitás rátái. De a szülő és a gyerek iskolázottsága közti korreláció alapján Magyarországon alacsony a társadalom nyitottsága, illetve magasnak tekinthető a kedvezőbb szülői háttérhez kapcsolódó képzettségi többlet is. A származás szintén erősen hat a diplomaszerzés valószínűségére. Mindezek az eredmények eléggé valószínűnek tűnnek annak tükrében, hogy Magyarország a PISA-kutatások rangsorában is kedvezőtlen helyet foglal el, a családi háttér a középiskolai teljesítményekre is kiemelt módon hat.

Az elemzés alapján a válság hatása összességében nem túl erős. Ebben azonban szerepet játszik az is, hogy a kutatás a periódushatást az adatfelvétel és nem a tényleges mobilitás idejével méri. Emellett a hatást a tanulmány alulbecsli amiatt is, hogy csak 25 éven felülieket vizsgál. Náluk fiatalabbak esetében az iskolai mobilitás folyamata nagy valószínűséggel befejezetlen lenne, a magasabb végzettség megszerzése lehetne a válság következménye, de lehetne csak életkori hatás. Ezzel együtt az adatok mind a négy mutató esetében jeleznek különbséget a szerint, hogy a válság előtti vagy utáni adatfelvételre vonatkoznak. Magyarországon nincsen jelentős változás a szülő és a gyerek iskolázottsága közötti korreláció vagy a kedvezőbb szülői háttérhez kapcsolódó képzettségi többlet esetében, de az abszolút mobilitási rátákat tekintve csökkent a felfelé mobilitás mértéke, illetve a származás hatása éppen itt növekedett a legnagyobb mértékben, a válság előtti és utáni időszakot összevetve. Összességében az ESS 2002–2014 közötti adataira épülő intergenerációs iskolai mobilitás tanulmány megerősíti azokat a megállapításokat, hogy a magyar iskolarendszer szelektív, a származási hátrányokat nem csökkenti, s mindebben nincsen javulás, bizonyos mértékben inkább a helyzet rosszabbodásáról lehet beszélni.

- Andorka Rudolf (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat. Budapest.
- Blanden, J. (2013): Cross-country rankings in intergenerational mobility: A comparison of approaches from economics and sociology. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 27. No. 1. 38–73. o.
- Blau, P. M.–Duncan, O. D. (1967): *The American Occupational Structure*. John Wiley and Sons, New York.
- Boudon, R. (1974): *Education, Opportunity and Social Inequality*. Wiley, New York.
- Breen, R. (szerk.) (2004): *Social mobility in Europe*. Oxford University Press, Oxford.
- Bukodi, E.–Paskov, M.–Nolan, B. (2017): Intergenerational class mobility in Europe: A new account and an old story. INET Oxford Working Paper, Vol. 17. 4. https://www.inet.ox.ac.uk/files/Social_Mobility_Europe_final%20April%202017.pdf.
- Coleman, J. S. (1966): *Equality of Educational Opportunity*. Interuniversity Consortium for Political and Social Research, Ann Arbor, MI.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J. (1992): *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Clarendon Press, Oxford.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J.–Portocarero, L. (1979): Intergenerational class mobility in three Western European societies. *British Journal of Sociology*, Vol. 30. No. 4. 415–441. o.
- Erikson R.–Jonsson, J. O. (szerk.) (1996): *Can Education Be Equalized?* Westview, Boulder, CO.
- Eurofound (2017): *Social mobility in the EU*. Publications Office of the European Union, Luxembourg, https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1664en.pdf.
- Hauser, R. M.–Featherman, D. L. (1976): Equality of schooling: trends and prospects. *Sociology of Education*, Vol. 49. No. 2. 99–120.o.
- Lipset, S. M.–Zetterbeg, H. L. (1970): *A Theory of Social Mobility*. Megjelent: Tumin, M. M. (szerk.): *Readings on Social Stratification*. Prentice-Hall, New Yersey.
- Mare, R. D. (1981): Change and stability in educational stratification. *American Sociological Review*, Vol. 46. No. 1. 72–87. o.
- Rose, D.–Harrison, E. (2007): The European socioeconomic classification: A new social class schema for comparative European research. *European Societies*, Vol. 9., No. 3., 459–490. o.
- Rose, D.–Harrison, E. (szerk.) 2010: *Social class in Europe: An introduction to the European socio-economic classification*. Routledge, London.
- Schneebaum, A.–Rumplmaier, B.–Altzinger, W. (2014): *Intergenerational Educational Persistence in Europe*. Vienna University of Economics and Business, Bécs, Department of Economics, Working Paper No.174.
- Shavit, Y.–Blossfeld, H-P. (szerk.) 1993: *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Westview, Boulder, CO.
- Sorokin, P. A. (1927): *Social Mobility*. The Free Press, New York.